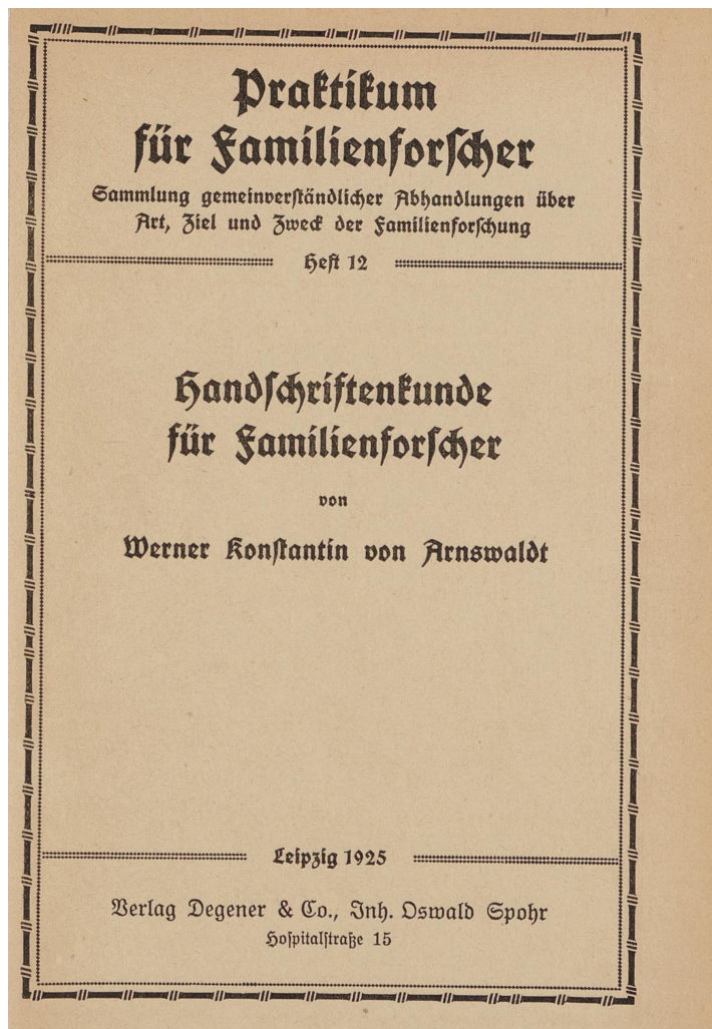

Kilka wskazówek, nie tylko dla genealogów, jak odczytywać stare rękopisy

Poniższy tekst powstał przy okazji lektury poradnika dla genealogów i badaczy rodów szlacheckich: Werner Konstantin von Arnswaldt, Handschriftenkunde für Familienforscher [w:] Praktikum für Familienforscher. Sammlung gemeinverständlicher Abhandlungen über Art, Ziel und Zweck der Familienforschung, Hefr 12, Leipzig 1925. Uzupełniłem go o własne spostrzeżenia z prac nad rękopisami niemieckimi.

W żadnym wypadku nie wyczerpują one zagadnienia. Są to raczej luźne porady zebrane w jednym miejscu, które można wykorzystać w pracy nad rękopisami. W celu uzupełnienia wiedzy odsyłam do bogatej literatury przedmiotu, w tym do niedawno przetłumaczonego, bardzo przystępnie napisanego podręcznika Haralda Süßa, Dawne pismo niemieckie. Podręcznik do nauki pisma neogotyckiego, Słubice 2019.

Zainteresowani mogą sięgnąć do oryginału opracowania W. Konstantina v. Arnswaldt, dostępnego w [internecie](#). Broszurka zawiera kilka przykładów tekstów z różnych okresów wraz z ich transliteracją oraz wskazaniem elementów, na które warto podczas odczytywania zwrócić uwagę.

Porady

Interpunkcja, stosowanie dużych i małych liter w dawnych tekstach często nie odpowiada dzisiejszym zasadom ortografii. Trzeba mieć to na uwadze, dlatego bardzo ważne jest uchwycenie sensu (kontekstu) treści pisma.

Warto najpierw chociaż pobieżnie przeczytać całość, aby zorientować się, czego dotyczy tekst. Zwracamy przy tym uwagę na wszelkie zmiany charakteru pisma. Może to świadczyć o zupełnie innym przedmiocie opisu. Wykorzystywanie każdego skrawka papieru powodowało, że w jednej księdze, a nawet na tej samej stronie znajdują się teksty zupełnie ze sobą niepowiązane. W przypadku tekstów trudnych, szczególnie zawierających długie zdania z wyrazami i zwrotami dawno już niestosowanymi, pewną metodą jest przepisywanie oryginału litera po literze, wyraz po wyrazie i dopiero po tym – próba odczytania z tłumaczeniem.

W przypadku wyrazów bardzo trudnych w odczytaniu czasem pomaga próba przepisania go od tyłu – w pewnym momencie można się domyślić co to za słowo. Nie warto poświęcać, przy pierwszym odczytywaniu, dużo czasu tym fragmentom

tekstu, których nie można odczytać. Należy je opuścić i próbować w miejscu łatwiejszym. Po pewnym czasie zaczynamy się przyzwyczajać do duktowi pisma, a nawet sposobu pisania autora. Wówczas można wrócić do tych trudniejszych fragmentów.

Ułatwieniem dla badacza są stosowane w różnych okresach typowe zwroty, szczególnie w tytułaturze i formułach pozdrowienia. W administracji (np. urzędach stanu cywilnego) stosowano ujednoliczone formularze, co także ułatwia orientację w treści, ponieważ z góry wiadomo jakie elementy opisu powinny znajdować się w określonych miejscach. Podobnie, jak w przypadku średniowiecznych dokumentów, których struktura również była ustalona mimo, że zwykle nie wszystkie elementy w dokumencie występowały.

Szczególnych trudności przysparzają duże litery, w XVI do XVIII wieku zapisywane na kilka sposobów. Sprawia to problemy w odczytywaniu nawet specjalistom. W szczególności, że są to często nazwy własne, których nie da się odczytać z kontekstu. Rozwiązaniem jest wyszukanie podobnego wyrazu, co do którego nie ma wątpliwości, jak powinien brzmieć, a następnie porównanie poszczególnych jego liter z tym, który sprawia problemy. W ten sposób poznajemy też manierę pisarza: jak zapisywał niektóre litery, czy łączył wyrazy lub stosował inne specyficzne zapisy – w szczególności ligatur. Wprawdzie pismo w wiekach dawnych było znacznie bardziej ujednoliczone (różnice indywidualne zaczynają się pojawiać wyraźnie dopiero w oświeceniu) w taki sposób, że na podstawie duktowi można wręcz oszacować datę powstania dokumentu i to niezależnie od tego, w której kancelarii powstał. Niemniej dokonując szczegółowej analizy, można zauważyć pewne indywidualne cechy pisarza.

Każdy, kto próbuje nauczyć się odczytywania dawnych rękopisów, szybko dochodzi do słusznego wniosku, że nie można tej sztuki opanować jedynie przy pomocy podręczników. Stanowią one wprawdzie pomoc przy niektórych elementach tej pracy, jednak najważniejsze są ćwiczenia bezpośrednio z tekstem. Wszelkiego rodzaju słowniki przydadzą się z kolei przy rozwiązywaniu skrótów, oznaczeń miar, wag i pieniędzy, a także podczas tłumaczenia dawnych terminów. W tych przypadkach pozwolę sobie odesłać do słowników prezentowanych na stronach tego serwisu (ciężko niestety jeszcze nieukończonych).

[Ćwiczenia transliteracji dawnego pisma](#)

Digitale Schriftkunde to prowadzona przez Archiwa Państwowe Bawarii (Niemcy) platforma, gdzie każdy bez żadnych opłat może spróbować odczytać różnego rodzaju dokumenty i pisma z zasobu archiwów bawarskich.

Jest to wynik projektu prowadzonego w latach 2013-2014 przez m.in. przez archiwa: Amberg, Augsburg, Bamberg, Coburg, Landshut, Monachium, Norymberga oraz Würzburg.

Na podstawie prezentowanych przykładów można w łatwy sposób sprawdzić swoją umiejętność odczytywania pism od ósmego aż do dwudziestego stulecia.

W założeniu projekt ma wspierać badawczy – zarówno profesjonalistów, jak i hobbystów – korzystających z coraz szerszej oferty kopii materiałów dostępnych online.

Przejdź do strony projektu [*Digitale Schriftkunde*](#)

[Akt małżeństwa \(Heiratsurkunde\)](#)

Nr. 3

B.

Rosenberg am zif ten
April fin tausend acht hundert auff zig und zwei.

Vor dem unterzeichneten Standesbeamten erschienen heute zum Zweck der Eheschließung:

1. der Luige Yvain Martin Andreas
Paprockij

der Persönlichkeit nach _____

be kannt,

Katholischer Religion, geboren den zif ten
November des Jahres tausend acht hundert
auff zwei hundert zwei und zwei zig zu Bischdorf
Kreis Rosenberg, wohnhaft zu Rosenberg

Sohn des Matthias Paprockij
und Johanna geborenen
Elisabeth wohnhaft
zu Bischdorf

2. die Luige Pauline Beyer

der Persönlichkeit nach _____

be kannt,

Katholischer Religion, geboren den zif ten
März des Jahres tausend acht hundert
auff zwei hundert zwei und zwei zig zu Himmelwitz
Kreis Grosz Strochlitz, wohnhaft zu Rosenberg

Tochter des zu Himmelwitz verlebten Wirt,
Hauptmanns Gustav Beyer und Johanna
zu Lobschütz geborenen Johanna Maria wohnhaft
zu Himmelwitz

AP Częstochowa, Heiraths – Neben Register des Königlich Preussischen, sygn. 8/258/0/2/36

TRANSLITERACJA

Rosenberg am eilften

April Ein tausend acht hundert achtzig und zwei.

Vor dem unterzeichneten Standesbeamten erschienen heute zum Zweck der Eheschließung:

1. der *ledige Schneider Martin Andreas*

Paprotny

der Persönlichkeit nach

bekannt,

katholischer Religion, geboren den sechsten

November des Jahres tausend acht hundert

acht und fünfzig zu Bischdorf

Kreis Rosenberg, wohnhaft zu Rosenberg

Sohn des Auszügler Mathias Paprotny

und dessen Ehefrau Johanna gebornen

Gladys wohnhaft

zu Bischdorf

2. die *ledige Pauline Beyer*

der Persönlichkeit nach

bekannt,

katholischer Religion, geboren den dritten

Märzdes Jahres tausend acht hundert

neun und fünfzig zu Himmelwitz

Kreis Gross-Strehlitz, wohnhaft zu Rosenberg

Tochter des zu Himmelwitz verstorbenen Wirth-

schaftspector Gustav Beyer und dessen

zu Leobschütz verstorbenen Ehefrau Marie wohnhaft

zu gebornen Konietzny

6

Als Zeugen waren zugezogen und erschienen:

3. d. an Wirtswärmeister Leopold Andri-
schek

der Persönlichkeit nach
be kannt,
zwei und fünfzig Jahre alt, wohnhaft zu Rosenberg

4. d. an Wirtswärmeister Johann Kovak

der Persönlichkeit nach
be kannt,
zwei und vierzig Jahre alt, wohnhaft zu Rosen-
berg

In Gegenwart der Zeugen richtete der Standesbeamte an die
Verlobten einzeln und nacheinander die Frage:
ob sie erklären, daß sie die Ehe mit einander eingehen wollen.
Die Verlobten beantworteten diese Frage bejahend und erfolgte hier-
auf der Ausdruck des Standesbeamten, daß er sie nunmehr kraft des
Gesetzes für rechtmäßig verbundene Eheleute erkläre.

Der Martin Andreas Paprotný an.
Klinch. wird an ein Verlobungs zu dem ein
der unversorglichen Pauline Reyer
zu Lebschutz am 8. September 1880
geboren in der Nummer Mari Clara
muttert.

Vorgelesen, genehmigt und unterschrieben.

Martin Paprotný
Pauline Paprotný geb. Reyer
Leopold Andri-schek
Johann Kovak

Der Standesbeamte.

Höron.

Die Uebereinstimmung mit dem Haupt-Register beglaubigt.

Rosenberg am 11ten April 1882.

Der Standesbeamte.

[Signature]

AP Częstochowa, Heiraths – Neben
Register des Königlich Preussischen
Standesamts, sygn. 8/258/0/2/36

6

Als Zeugen waren zugezogen und erschienen:

3. der *Schneidermeister Leopold Andri-*
schok

der Persönlichkeit nach

bekannt,

zwei und fünfzig Jahre alt, wohnhaft zu Rosenberg

4. der *Schuhmachermeister Johann Nowak*

der Persönlichkeit nach

bekannt,

zwei und vierzig Jahre alt, wohnhaft zu Rosen-

berg

In Gegenwart der Zeugen richtete der Standesbeamte an die

Verlobten einzeln und nacheinander die Frage:

ob sie erklären, daß sie die Ehe mit einander eingehen wollen.

Die Verlobten beantworteten diese Frage bejahend und erfolgte hier-

auf der Ausspruch des Standesbeamten, daß er sie nunmehr kraft des

Gesetzes für rechtmäßig verbundene Eheleute erkläre.

Der Martin Andreas Paprotny er-

klärt, daß er die Vaterschaft zu dem von

der unverehelichten Pauline Beyer

zu Leobschütz am 8ten September 1881

geborene Kinde Namens Marie Clara

Vorgelesen, genehmigt und *unterschrieben.*

Martin Paprotny

Pauline Paprotny geb. Beyer

Leopold Andrischok

Johann Nowak

Der Standesbeamte

Kodron

Die Uebereinstimmung mit dem Haupt-Register beglaubigt

Rosenberg am 11ten April 1882.

Der Standesneamte

[Kodron]

TŁUMACZENIE

5 [paginacja]

Nr. 3.

Olesno dnia jedenastego kwietnia tysiąc osiemset osiemdziesiątego drugiego.

Przed niżej podpisanym urzędnikiem stanu cywilnego zjawili się dzisiaj w celu zawarcia związku małżeńskiego:

1. stanu wolnego krawiec Martin Andreas Paprotny, znany osobiście [urzędnikowi], wyznania katolickiego, urodzony szóstego listopada roku tysiąc osiemset pięćdziesiątego w Biskupicach, powiat Olesno, zamieszkały w Oleśnie syn wycuźnika Matiasa Paprotnego i jego żony Johanny z domu Gładys, zamieszkałych w Biskupicach
2. stanu wolnego Pauline Beyer, znana osobiście [urzędnikowi], wyznania katolickiego, urodzona trzeciego marca roku tysiąc osiemset pięćdziesiątego dziewiątego w Jemielnicy, powiat Strzelce Opolskie, zamieszkała w Oleśnie córka zmarłego inspektora gospodarstwa (nadzorcy, ekonomy) Gustava Beyera i jego w Głubczycach zmarłej żony Marii z domu Konietzny

6 [paginacja]

Jako świadkowie zostali sprowadzeni i zjawili się:

3. mistrz krawiecki Leopold Andrischok , znany osobiście [urzędnikowi], wyznania katolickiego, w wieku pięćdziesięciu dwóch lat, zamieszkały w Oleśnie
4. mistrz szewski Johann Nowak , znany osobiście [urzędnikowi], wyznania katolickiego, w wieku czterdziestu dwóch lat, zamieszkały w Oleśnie

W obecności świadków urzędnik stanu cywilnego zwrócił się do narzeczonych, każdego z osobna, po kolei z pytaniem: czy oświadczają, że chcą zawrzeć ze sobą związek małżeński. Narzeczeni odpowiedzieli twierdząco na to pytanie, po czym nastąpiło orzeczenie urzędnika stanu cywilnego, że niniejszym na mocy prawa oświadcza on, że zgodnie z prawem są małżeństwem.

Martin Paprotny oświadczył, że uznaje ojcostwo urodzonego 8go września 1881 przez niezamężną Pauline Beyer dziecka o imieniu Marie Clara.

Przeczytano, przyjęto i podpisano

Martin Paprotny, Pauline Paprotny z domu Beyer, Leopold Andrischok, Johann Nowak

Urządник stanu cywilnego

Kodron

Zgodność z rejestrem głównym poświadczono

Olesno dnia 11go kwietnia 1882

Urządник stanu cywilnego

[Kodron]

Akt urodzenia (Geburtsurkunde)

N° 1.

1 ^{A.}
1

Bauerwitz am 4. Junius 1875

Vor dem unterzeichneten Standesbeamten erschien heute,

der Person nach _____

er kannt

von Kaufmann Johann Thoruppa
wohnhaft zu Zülkowitz

Katholisch Religion

und zeigte an, daß von der Johanna Thoruppa geb.

Goetz seiner Ehefrau

Katholisch Religion

wohnhaft bei ihm

zu Zülkowitz in seiner Wohnung

am 10. Junius

des Jahres tausend acht hundert siebenzig und fünf

IM MONTAGS um 11 1/2 Uhr

ein Kind männlichen Geschlechts geboren worden sei, welches

Vornamen Emanuel

erhalten habe

Vorgelesen, genehmigt und

unterzeichnet
Johann Thoruppa.

Der Standesbeamte.

Seidel.

TRANSLITERACJA

A.

1 [paginacja strony, naniesiona przez archiwistę]

No. 1. [numer aktu w rejestrze]

Bauerwitz am 4. Januar 1875

Vor dem unterzeichneten Standesbeamten erschien heute,
der Person nach

bekannt

den Bahnwärter Johann Skoruppa

wohnhaft zu Zülkowitz

katholischer Religion

und zeigte an, daß von der *Johanna Skoruppa geb.*

Götz seiner Ehefrau

katholischer Religion

wohnhaft bei ihm

zu Zülkowitz in seinen Wohnung

am ersten Januar

des Jahres tausend acht hundert siebenzig und *fünf*

Vormittags um elf Uhr

ein Kind *männlichen* Geschlechts geboren sei, welches

Vornamen *Emanuel*

erhalten habe

Vorgelesen, genehmigt und

unterschrieben

Johann Skoruppa

Der Standesbeamte

TŁUMACZENIE

Baborów, dnia 4 stycznia 1875 r.

Przed niżej podpisanym urzędnikiem stanu cywilnego zjawił się, znany osobiście dróżnik Johann Skoruppa, zamieszkały w Sułkowie, wyznania katolickiego i oświadczył, że przez Joannę Skoruppa z domu Götz, jego żonę, zamieszkałą wraz z nim w Sułkowie, w jego mieszkaniu, w dniu pierwszego stycznia roku tysiąc osiemset siedemdziesiątego piątego rano o godzinie jedenastej, zostało zrodzone dziecko płci męskiej, które otrzymało imię Emanuel.

Przeczytano, zatwierdzono i podpisano

Johann Skoruppa

Urzędnik stanu cywilnego

Seidel

Uwagi

1. Pismo niemieckie (kurrenta, neogotyck) przeplata się z antykwą, czasem nawet w tym samym wyrazie. Antykwą występuje – zgodnie z zasadą – w wyrazach obcojęzycznych (tj. nieniemieckich) oraz nazwach własnych (np. Bauerwitz). Często imię – zwykle typowo niemieckie – zapisywano kurrentą, a nazwisko – antykwą. W tym akcie jednak zarówno imię jak i nazwisko pisane są antykwą (np. Johanna Skoruppa).
 2. Bardzo często odręczne podpisy, jeśli w ogóle są możliwe do odczytania, pisane są antykwą (np. Johann Skoruppa, Seidel)
 3. Formuła „*Vorgelesen, genehmigt und unterschrieben*“ (czasem w postaci skrótu V.g.u) występuje zawsze w tego rodzaju dokumentach oraz bardzo często pod tekstem protokołu. Na co warto zwrócić uwagę, to fakt, że akta stanu cywilnego tylko pierwsze dwa człony miały w formularzu, ponieważ niezawsze składający oświadczenie potrafił się podpisać. W takim wypadku formuła kończyła się słowami „mit eigenhändigen Zeichen versehen (oraz opatrzone własnoręcznymi znakami), zwyczajowo – krzyżykami.
-

Hasła słownika na H, X oraz Y

Nowe (choć nieliczne) hasła słownika na literę X oraz Y, jak również – liczniejsze – na literę H.

Teksty oryginalne

Rękopisy, druki i inne formy zdigitalizowanych źródeł archiwalnych lub bibliotecznych, które mogą służyć, jako materiał do ćwiczeń w odczytywaniu pisma niemieckiego, łaciny (lub innych), albo też – po prostu – aby podziwiać sztukę dawnych skrybów i iluminatorów.

Universitätsbibliothek Freiburg

Biblioteka uniwersytecka we Fryburgu digitalizuje historyczne zespoły w ramach wielu projektów naukowych. Wiele z nich nie była do tej pory dostępna w oryginale dla korzystających. Poniżej wprowadzenie i link:

Digitalisierte historische Bestände

Die Universitätsbibliothek Freiburg digitalisiert im Rahmen mehrerer Projekte forschungsrelevante, vielgenutzte oder bislang schwer zugängliche und nur wenig bekannte Teile ihres Altbestandes, um sie über das Internet zur Verfügung zu stellen.

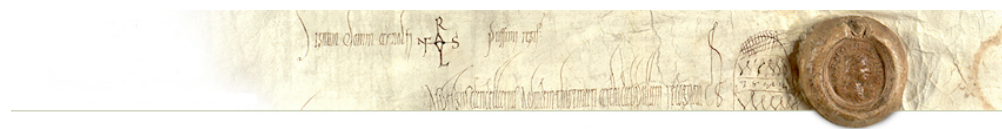
Den Schwerpunkt bilden dabei historische Drucke und Handschriften mit einem direkten Bezug zur Geschichte von Stadt und Universität Freiburg sowie der angrenzenden Regio.

Daneben betreut die UB Freiburg weitere Vorhaben innerhalb der Universität, die auf die digitale Bereitstellung von Spezialbeständen abzielen.

<http://www.ub.uni-freiburg.de/?id=14>

[Monasterium.Net](http://www.monasterium.net)

[Das virtuelle
Urkundenarchiv Europas](http://www.monasterium.net)

Projekt digitalizacji 284 manuskryptów realizowany przez British Library

<http://www.bl.uk/manuscripts/About.aspx>

Teutsche Academie der Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste

Joachim von Sandrart, Nürnberg 1675 / 1679 / 1680

Sandrart.NET

<http://ta.sandrart.net/>

Sigismundus Meisterlin, Augsburger Chronik, Augsburg 1457

Wspaniały rękopis z licznymi ilustracjami

Transliteracja (transkrypcja) – tłumaczenia neogotyku

Istnieje kilka szkół transliteracji tekstów staroniemieckich, pisanych tzw. neogotykiem (gotykiem). Nie jest możliwe, aby w tym krótkim referacie nauczyć umiejętności odczytywania takich tekstów (tłumaczenia neogotyku). Wymaga to zwykle wielu godzin (miesiące) żmudnych ćwiczeń, a potem w miarę stałego kontaktu z takim rodzajem pisma.

Podstawowym problemem podczas transliteracji każdego tekstu jest kwestia znajomości języka, w jakim został napisany. Często można bowiem odczytać wyraz posiłkując się kontekstem w jakim został użyty. Pamiętać przy tym należy, że język ulegał zmianom (niektóre wyrazy wyszły z użycia). Bardzo dobrym przykładem może być zagrodnik (niem. Gärtner – dziś ogrodnik).

Istnieje **kilka praktycznych sposobów**, które w pewnym stopniu pozwalają odczytać trudniejszy fragment pisma. Jednym z nich jest odnalezienie wyraźnie napisanego fragmentu tekstu, a następnie próbować odczytać tekst sprawiający problemy na zasadzie porównania liter (wyrazów). Dobrą metodą jest też przepisywanie fragmentu tekstu, a często próba odczytania litera po literze od końca wyrazu.

Przedstawiam tutaj jedynie kilka wybranych przykładów, najczęściej spotykanych problemów, na jakie można się natknąć już przy pierwszym kontakcie z tzw. neogotykiem. Podzielę się też kilkoma radami, które być może ułatwią choć w części odczytanie takiego tekstu.

Już na samym początku większości pism można natknąć się na “duży” problem. W przypadku małych liter, zauważamy, że wiele z nich jest podobnych do dziś stosowanych, inaczej – duże litery, z których szczególnie ozdobne mogą sprawić kłopoty nawet specjalistom. Przykładem takim może być **próba odróżnienia M od W**, co w przypadku nazwisk lub nazw miejscowości pozbawia nas oparcia się o kontekst. Nie mniejsze problemy sprawiają litery kreślone zupełnie inaczej, niż ich małe odpowiedniki. Tutaj przykładem może być litera E.

Ciekawym przykładem jest także litera s, która występuje w dwóch podstawowych formach: jako długie lub okrągłe s. Ich występowanie nie jest jednak dowolne. Na końcu wyrazu może być tylko okrągła forma, nigdy też obok siebie nie stoją dwa okrągłe s. Mogą zaś stać dwa długie lub okrągłe i długie obok siebie. Literka s tworzy także często tzw. ligatury, z których najbardziej znana to ß.

Oczywiście mając czas, warto podjąć trud zmierzenia się z tym, wydawałoby się trudnym na pierwszy rzut oka pismem, szczególnie jeśli zamierzamy odkrywać dawno zapomniane fragmenty historii własnej miejscowości, albo rodziny. Zdarza się, że po pewnym czasie możemy stwierdzić, że neogotykiem wcale nie jest taki straszny, jak go malują.

Gdy jednak czasu nie mamy, albo gdy stwierdzimy, iż dla kilku lub kilkunastu stron zapisanych frakturą lub sütterlinem nie opłaca się poświęcić wielu godzin zdobywania umiejętności ich odczytania, warto powierzyć tę pracę [specjaliście](#).

Formy pisma niemieckiego

Kapitała rzymska (Capitalis quadrata)

Jako punkt wyjścia przy omawianiu zachodniego pisma europejskiego. Stosowane jako pismo kodeksowe do V w., gdy zastąpiono je uncją. W obiegu bieżącym stosowano oczywiście też kursywę (bardzo niewyraźna).

Minuskuła karolińska

Robimy duży skok, pismo ulegało licznym zmianom, tworzyły się jego odmiany

narodowe... Jesteśmy VIII wieku – w cesarstwie Karola Wielkiego stosuje się minuskułę karolińską, która dominowała w Europie do XII w.

Minuskuła dyplomatyczna

Odmiana minuskuły karolińskiej, zwana też dokumentową, stosowana przy spisywaniu dokumentów. Bardzo charakterystyczny krój pisma dokumentów cesarskich i papieskich przełomu tysiącleci.

Gotyk

Początki – na terenie Belgii i północnej Francji w XI w., i do XIII wyparł minuskułę karolińską. W tym samym czasie zawędrował też na teren Niemiec. W Niemczech dominującą rolę pełnił od XIII w. Czystą formę gotyku znajdziemy w piśmie kodeksowym (książkowym), które uległo podziałowi na tzw. rotundę (przeważała w pd. Europie) i teksturę. Należy wiedzieć, że termin “gotycki” nie był stosowany w tym okresie, jest to wynalazek renesansowych humanistów, którzy właśnie w Gotach widzieli typowych reprezentantów barbarzyńskiego średniowiecza.

Tekstura

Gotyckie pismo drukowane wzorowane na średniowiecznym piśmie tekstowym i teksturze kaligraficznej. Zdobyła przewagę w Europie północnej. Ciężkie, ozdobne pismo; wolno się pisało.

Kursywa gotycka

Zwiększająca się dostępność materiału pisarskiego (i umiejętności pisania) wymusiły zmiany w piśmie, które się pochyliło, zaczęły pojawiać się pierwsze łączenia – wszystko celem zwiększenia szybkości pisania. Jak w poprzednich epokach – obok ładnie zdobionego, używanego do spisywania ważnych, uroczystych dokumentów pisma kodeksowego, stosowano także formę na potrzeby bieżącego obiegu dokumentacji, w ten sposób narodziła się gotycka kursywa (XIII wiek).

Bastarda

Na początku XIV w. doszło do dalszego zróżnicowania pisma, pod wpływem kursywy gotyckiej powstała bastarda łącząca elementy pisma kodeksowego i kursywy.

Fraktura

Postgotycka forma pisma drukowanego (wcześniej rekopisímiennego). Nazwa pochodzi od łacińskiego frangere – łamać. Fraktura stosowana była aż do XX w. jako w formie druku, nie nazywano już jej pismem kodeksowym, od tej pory można mówić tylko o czcionce drukarskiej. Poza książką występowała tylko jako ozdobna część (pierwsze linie) dokumentów, lub inskrypcji.

Kurrenta

Kurrentschrift, gotische Eckenschrift, Geschäfts- und Bedarfschrift
Od XV w. można mówić o tzw. neogotyku, czyli kroju pisma niemieckiego (deutsche Schrift) – występującego w dwóch postaciach: kurrenty i pisma kancelaryjnego (obydwa jako kursywy). Kurrenta stosowana była w pismach mniej oficjalnych, conceptach, pismach bieżącego użytku.

Pismo kancelaryjne

Bardziej uroczyste było tzw. pismo kancelaryjne (Kanzleischrift) – używane do spisywania dokumentów, ważniejszej korespondencji. Jest kontynuacją średniowiecznej minuskuły dokumentowej i bastardy. Forma pośrednia między frakturą a kurrentą. Posiada liczne zdobienia, podwójne łamanie trzonków liter, rombówate przejścia (zakola). Stopiło się z frakturą, tworząc frakturę kancelaryjną, zastępowaną od XIX w. w czystopisach pismem łacińskim.

Szwabacha

Postgotycka forma pisma drukowanego.

Sütterlin

Jedna z reform pisma wiąże się z nazwiskiem Ludwiga Sütterlin'a, którego nazwisko często błędnie używane jest do określania wszystkich form pisma niemieckiego. Było to pismo prostopadłe, zostało uproszczone oraz otrzymało proporcje 1:1:1 (tak, jak dzisiaj – każda litera mieści się w trzech liniach; wcześniej proporcje były często zachwiane). Obowiązkowo wprowadzono je do programu nauczania szkoły podstawowej (teren Śląska) w 1924 r. Jednak do 1934 r. nie istniała jednolita forma pisma w całych Niemczech (przeważał Sütterlin).

Bibliografia (neografia gotycka, aktoznawstwo)

Opracowania ogólne

1. Bednarczuk E., Graficzny rozwój litery, Warszawa 1956.
2. Bobowski K., Ewolucja pisma neogotyckiego na Śląsku od początku XVI do połowy XX wieku, Wrocław-Warszawa 1992.
3. Bobowski K., O metodach identyfikacji rąk pisarskich w średniowieczu, "Studia Źródłoznawcze" 29 (1985), s. 1-7.
4. Bobowski K., Skróty w piśmie neogotyckim. Na podstawie materiału śląskiego od początku XVI do połowy XX wieku, Wrocław 1994.
5. Ciechanowski K., Wrocławskie wzory pisma z XVI w., "Rocznik sztuki śląskiej" 2:1963.
6. Delbanco H.,: Schreibschule der deutschen Schrift. Eine Anleitung zum selbständigen Erlernen der deutschen Schreibschrift, Verlag Bund für deutsche Schrift und Sprache e.V., 2005.
7. Dülfer K., Korn H.E., Gebräuchliche Abkürzungen des 16-20. Jahrhunderts, Marburg 1986.
8. Dülfer K., Korn H.-E., Schrifttafeln zur deutschen Paläographie des 16.-20. Jahrhunderts, bearb. von K. Uhde, Marburg 1998. (inne wydanie: Dülfer K., Korn H.E., Schrifttafeln zur deutschen Paläographie des 16-20. Jahrhunderts, Theil 1-2, 11. überarbeitete Auflage, bearbeitet von K. Uhle, Marburg 2004).
9. Eckhardt H. W., Stüber G., Trumpp T., Thun kund und zu wissen jedermänniglich. Paläographie – Archivalische Textsorten – Aktenkunde, Köln 1999.
10. Eis G., Altdeutsche Handschriften, München 1980.
11. Fałęcki T., Tablice do nauki czytania pisma neogotyckiego dla początkujących, Kraków 2000.
12. Gebräuchliche Abkürzungen des 16. – 20. Jahrhunderts, Marburg 2000.
13. Gieysztor A., Zarys pisma łacińskiego, Warszawa 1973.
14. Gieysztor A., Problem karolińskiej reformy pisma, "Archeologia", 5 (1952-1953), s. 155-176.
15. Górski T., Neografia gotycka, t. I-II, Toruń 1972.
16. Górski K., Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI-XX w., Warszawa 1978.
17. Górski K., Zarys dziejów pisma neogotyckiego w Polsce (od w. XVI), "Archeion", t. 51, 1969, s. 117-126.
18. Górski, K., Neografia gotycka. Podręcznik pisma gotyckiego XVI-XX wieku, wyd. 3, Warszawa 1978.
19. Grun P.A., Leseschlüssel zu unserer alten Schrift, Limburg/Lahn 1984 (wcześniejsze wydanie: Grun P. A., Leseschlüssel zu unserer alten Schrift, Görlitz 1935)
20. Grun P.A., Schlüssel zu alten und neuen Abkürzungen, Limburg/Lahn 1966.
21. Hartmann S., Fraktur oder Antiqua: der Schriftstreit von 1881 bis 1941, Frankfurt am Main 1998.
22. Ihnatowicz I., Nauki pomocnicze historii XIX i XX wieku, Warszawa 1990.

23. Juda M., Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku, Lublin 2001.
24. Jurek T., Język średniowiecznych dokumentów śląskich, "Kwartalnik Historyczny", 111 (2004), s. 29-45.
25. Kapr A., Fraktur. Form und Geschichte der gebrochenen Schriften, Mainz 1993.
26. Kapr A., ABC – Fundament zum rechten Schreiben : eine Schriftfibel, Leipzig 1958.
27. Kapr A., Deutsche Schriftkunst. Ein Fachbuch für Schriftschaffende, Dresden 1960.
28. Kapr A., Schriftkunst. Geschichte, Autonomie und Schönheit der lateinischen Buchstaben, 2. Aufl., Dresden 1979.
29. Killius Christina, Die Antiqua-Fraktur Debatte um 1800 und ihre historische Herleitung, Wiesbaden 1999.
30. Madeja J., Elementarze i nauka elementarna czytania i pisania na Śląsku w w. XIX i XX, t. I (1763-1848), t. II (1848-1930), Katowice 1976.
31. Metodyka pracy archiwalnej, pod red. S. Nawrockiego, S. Sierpowskiego, Poznań 1995.
32. Porębski S. A., Paleografia łacińska. Podręcznik dla studentów, Warszawa 1997.
33. Słowiński J., Dawna sztuka pisania a możliwości identyfikacji pisma, w: Kultura piśmienna średniowiecza i czasów nowożytnych. Problemy, konteksty badawcze, red. P. Dymmel, B. Trelińska, Lublin 1998, s. 209-219.
34. Słowiński J., Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI-XVIII wieku. Studium paleograficzne, Lublin 1992.
35. Sikorski D. A., Anglosasi i wpływy anglosaskie w skryptoriach karolińskich do końca IX wieku (studium paleograficzno-kodykologiczne), Poznań 2005
36. Süß H., Deutsche Schreibschrift. Lesen und Schreiben lernen. Lehrbuch, Augsburg 1994.
37. Szymański J., Nauki pomocnicze historii, Warszawa 2005.
38. Trelińska B., Gotyckie pismo epigraficzne w Polsce, Lublin 1991.
39. Verdenhalven F., Die deutsche Schrift. Ein Übungsbuch, Degener Verlag, 1991.

Neografia niemiecka (metody odczytywania)

1. [Tipps und Tricks zum Entziffern alter Schriften](#)
2. [Deutsche Schrift](#)
3. [Bibliografia w serwisie Dawne pismo](#)

Aktoznawstwo (Aktenkunde), kancelaria nowożytna

1. Degen R, Chorążyczewski W., Kancelarie "władców" polskich XIX i XX wieku. Problemy badawcze, w: Beliculum diplomaticum II Thorunense. Kancelarie władców na ziemiach polskich w średniowieczu i czasach nowożytnych na tle porównawczym, Toruń 2007, s.131-151.
2. Beck Friedrich, Henning Eckart, Die archivalischen Quellen: Mit einer Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften, (4. wyd.), Köln, Weimar, Wien 2004.
3. Meisner Heinrich Otto, Archivalienkunde vom 16. Jahrhundert bis 1918. Göttingen 1969.

4. Kloosterhuis Jürgen, Amtliche Aktenkunde der Neuzeit. Ein hilfswissenschaftliches Kompendium, [w:] Archiv für Diplomatik 45 (1999), s. 465 i nast. – [zobacz online](#) – [szczegółowa i bogata bibliografia](#)
5. Eckardt Hans Wilhelm, Stüber Gabriele, Trumpp Thomas, Kuhn Andreas, Paläographie – Aktenkunde -Archivalische Textsorten “Thun kund und zu wissen jedermänniglich”, wyd. Historische Hilfswissenschaften bei Degener & Co., 2005. ([fragment opracowania](#))

[\[1\]](#)

[\[1\]](#) Tj. jeśli ktoś bez pozwolenia dowódcy zaciągnie się na służbę do innego wojska (np. innego państwa)